

üyeyi olduğunu, zira İsa'nın bütün insanlığın kurtuluşu için yeryüzüne geldiğini vurgulamıştır. Diğer taraftan İsa'nın tek kilisesini savunanlar ekümenik hareket içinde kilisenin birliğini yeniden kurmaya çalışmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "kns" md.; *Tâcû'l-'arûs*, "kns", "by'a" md.leri; Mustafavî, *et-Tahkîk*, I, 346; *Kâmus Tercümesi*, II, 1005-1006; *el-Muvaṭṭa'*, "Selâm", 6; *Müsned*, I, 416; II, 222; IV, 74; V, 320, 441, 442; VI, 25, 51; Buhârî, "Şalât", 48, 54, "Cenâ'iz", 71, "Menâkübü'l-enşâr", 37; Müslim, "Mesâcid", 16, 18; Ebû Dâvûd, "İmâre", 30; Nesâî, "Mesâcid", 13; Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî, *el-Mu'arreb* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Tahran 1966, s. 81; A. Vacant, "Eglise", *DB*, II/2, s. 1599-1601; A. Medebielle, "Eglise", *DBS*, II, 487-691; P. S. Salaville, *An Introduction to the Study of Eastern Liturgies*, London 1938, s. 101-103; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'ân*, Baroda 1938, s. 86-87; P. Ternant, "Eglise", *Vocabulaire de théologie biblique*, Paris 1962, s. 254-264; E. Benz, *The Eastern Orthodox Church*, New York 1963, s. 8-10; G. Troupeau, "Kanisa", *El²* (Fr.), IV, 569-570; M.-J. le Guillou, "Eglise", *Catholicisme*, III, 1408-1430; P. S. Minear, "Church", *IDB*, I, 607-617; P. H. Menoud, "Church", *a.e.*, I, 617-626; V. Warnach, "Church", *Encyclopedia of Biblical Theology* (ed. J. B. Bauer), London 1970, I, 101-105; *Encyclopedia of Early Christianity* (ed. E. Ferguson v.d.ğr.), London 1990, s. 208, 209, 210.

MEHMET AYDIN

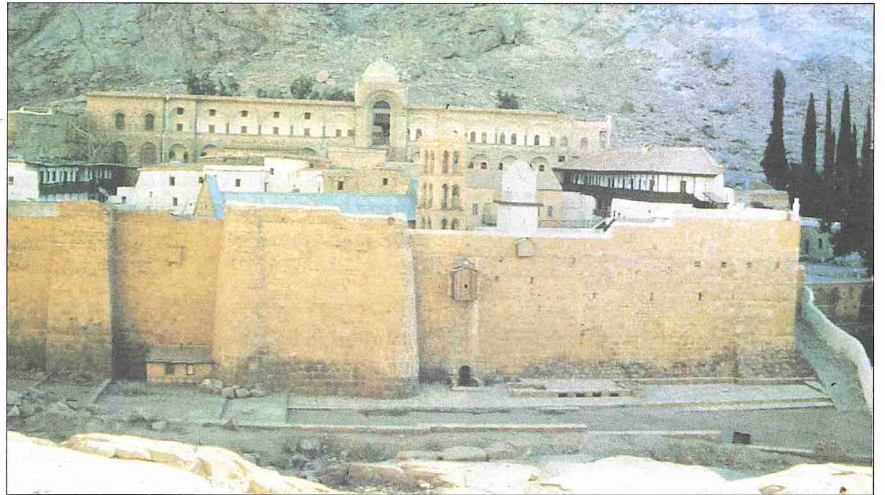
□ İSLÂM TARİHİ. Hristiyan mâbedleri Arapça kaynaklarda **kenîse**, **bîa** (çoğulu biya'), **deyr**, **umr**, **kalâye** ve **savmaa** (çoğulu savâmî') gibi kelimelerle ifade edilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de geçen savâmî' ve biyân (el-Hac 22/40) müfessirler tarafından farklı biçimlerde yorumlanmış olmakla birlikte genelde "manastır, kilise" anlamlarını taşıdıkları kabul edilmektedir. Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemi anlaşmalarında görülen kenîse kelimesi herhangi bir ayırım yapmaksızın hristiyan mâbedlerinin tamamını karşılamakta ve ilk dönem rivayetlerinde ayrıca deyr (manastır) kelimesine rastlanmamaktaydı. Hristiyan kültürünün İslâm toplumunda daha iyi tanındığı zamanlarda yerleşim merkezlerindeki mâbedlerin bîa ve kenîse, kırsal alandakilerin deyr olarak adlandırılması belirginlik kazanmıştır. Bunlardan kilise karşılığında daha fazla kullanılan kenîse aynı zamanda "havra" ve "tapınak" mânalarına da gelmekte ve aslının Ârâmîce **kenîştâ** (toplantı yeri), Grekçe **ekklesia** (toplantı, meclis) veya Farsça **künist / keneşt** (ateşkede) olduğu ileri sürülmektedir (Lane, VII, 2634; *İA*, VI, 575-576; *El²* [İng.], IV, 545-546).

İslâmiyet'in ilk yıllarında müslümanların hâkimiyeti altına giren Ehl-i kitap normal şartlarda kendi inançlarını yaşama imkânı buluyor, herhangi bir baskı ile karşılaşmıyordu; bu hoşgörünün en açık örneği de mâbedlerinin faaliyetlerini sürdürmesiydi. Hz. Peygamber, kendileriyle barış yaptığı hristiyanlara mâbedlerinin yıkılmayacağını garanti etmişti (İbnü'l-Kelbî, s. 10, 12, 16-17; Buhârî, "Meğâzî", 64, "Da'avât", 18). Onun vefatından kısa bir süre sonra başlayan fetih hareketleri sırasında şehirlerin büyük bir kısmı barış yoluyla ele geçirildi ve kiliselerin yıkılmayacağına dair söz verildi. Bu konuyla ilgili ilk yazılı antlaşma Hâlid b. Velîd'in Ânât şehrinin idarecisiyle yaptığı cizye akdidir. Hz. Ebû Bekir zamanında Suriye'de fetihler yürütülürken Şurahbil b. Hasene'nin barış yoluyla girdiği Taberiye şehri sakinlerine kiliselerine dokunulmayacağı garantisi verilmişti. Hz. Ömer döneminde Dimaşk barış yoluyla ele geçirildiğinde ise burada bulunan Bizans kilisesine mensup hristiyanlar şehri terkettiklerinden diğer hristiyanlar tarafından kullanılan mayan kiliselerine el konulmuştu. Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Ba'lebek ve Kinnesrîn şehirlerini barış yoluyla ele geçirdiği zaman şehrin içindeki kiliselerle dışındaki manastırlar teminat altına alındı. Ancak Humus'ta diğer anlaşmalardan farklı olarak Yuhannâ Kilisesi'nin dörtte biri cami yapılmak üzere ayrı tutuldu (Belâzürî, s. 178-179). Kudüs, Lüd ve Medâin dahil diğer fetihlerin hiçbirinde kiliselere doku-

nulmadı; fetihlerin devam ettiği Hz. Osman zamanında da aynı yol izlendi.

Hz. Ömer döneminin sonuna kadar İslâm topraklarında yeni kilise veya manastırın yapıldığına dair bir kayda rastlanmamakta, ancak İslâm kaynaklarında zikredilmemekle birlikte hristiyan kaynaklarından Hz. Osman devrinde bazı manastırların yapıldığı öğrenilmektedir. Halife Muâviye döneminde inşa edilen mâbedlerin kaydına ise hem hristiyan hem İslâm kaynaklarında rastlanır. Bunlardan biri, Ya'kübî patriği Enmânû tarafından İskenderiye'de yaptırılan Mârkis (Markos-Macarius) Kilisesi'dir. Mesleme b. Mahled de Fustat'ta bir manastır inşa edilmesine izin vermişti. Fustat'ta ezan vakti çan çalınmaması şeklindeki bir emrin tarih kaynaklarında Mesleme'ye nisbet edilmesi de bu durumu doğrulamaktadır. Theophanes, Mezopotamya'da 59 (679) yılında meydana gelen depremin ardından çatısı ve bazı kısımları zarar gören Urfa Kilisesi'nin hristiyanlardan gelen yoğun istek üzerine Halife Muâviye'nin izniyle onarıldığını söyler. Muâviye, devlet mülkiyetindeki bir kiliseyi haksız tasarrufla bazı aristokratlara vermiş, Dimaşk'taki Aziz Yohannes Kilisesi'ni de Emeviyye Camii'ne ilâve etmek istemiş, ancak hristiyanların yoğun tepkisi sebebiyle bundan vazgeçmişti. Daha sonra bu tasarıyı Velîd b. Abdülmelik gerçekleştirmiştir. Ömer b. Abdülazîz halife olunca hristiyanlar kendisine Velîd'in yaptığı haksızlığı anlatmışlar, o da binaların eski haline getirilmesini

Tür dağındaki Sînâ Katherina Manastırı

emretmişti. Fakat bu defa müslümanlar tepki göstermiş, sonuçta hristiyanlar isteklerinden vazgeçmişlerdi (İbn Kayyim el-Cevziyye, II, 683 vd.). Ömer b. Abdülâzîz, İslâm beldelerinde antlaşma gereği yapılan kiliseler dışında kalanların yıkılması için emir vermiş, ayrıca âmillerine antlaşmaya dahil olan mâbedlere dokunmamaları hususunda mektuplar yazmıştır (Belâzûrî, s. 169). Yezîd b. Abdülmelek'in Mısır hristiyanlarına karşı yürüttüğü sert politika sırasında kiliselerin bir kısmı yıkıldıysa da Hişâm b. Abdülmelek'in valisi Velîd b. Rifâa, 117 (735) yılında Kahire'nin biraz dışındaki Hamrâ'da (Ebû Mînâ) Aziz Yohannes Kilisesi'nin yapımına müsaade etmiştir. Emevîler'in Mekte ve Irak valilerinden Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin hristiyan bir anneden doğması ve hristiyanlar arasında yakın dostlarının bulunması sebebiyle onun döneminde birçok kilise yapılmıştır.

Endülüs'te ilk fetihlerden itibaren özellikle barış yoluyla ele geçirilen şehirlerle yapılan antlaşmalarda yerli halkın inanç ve ibadet özgürlüğü garanti altına alınmış, kiliselerin yıkılmayacağı ve her türlü tahripten korunacağı ifade edilmiştir. Bu antlaşmalardan tam metni günümüze ulaşan ve 95 (713) yılında Abdülâzîz b. Mûsâ ile Tüdmîr Kontu Teodomiro arasında imzalanan cizye antlaşmasında, yerli halkın can ve mal güvenliği garanti altına alındığı gibi dinlerini yaşama hususunda herhangi bir engelle karşılaşmayacakları ve kiliselerinin yıkılmayacağı açıkça belirtilmektedir. Kurtuba (Cordoba), Mâride (Merida), Veşka (Huesca) ve Berşelûne (Barselona) halklarıyla yapılan antlaşmalarda da cizye ödemeyi kabul ederek İslâm hâkimiyetine giren hristiyanların dinî hayat ve hakları himaye altına alınmış, kiliselerine dokunulmayacağı taahhüt edilmiştir. Yalnız Kurtubalılar'la yapılan antlaşmada diğerlerinden farklı biçimde Saint Vicente Katedrali'nin yarısına mescid olarak kullanılmak üzere el konulmuştur.

Abbâsîler'in yönetimi ele aldıkları ilk dönemlerde bazı temel prensipleri hristiyan halka ilân etmiş oldukları düşünülmektedir. 139 (756) yılında Antakya bölge sorumlusu Sâlim tarafından yeni kilise yapılmayacağı talimatının verildiği şeklindeki bazı bilgiler bunu doğrulamaktadır (Theophanes, s. 119). Süryânîce bir kaynağa göre Rakka şehri kurulurken Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, Urfalılar'dan şehirdeki büyük kilisenin mermer sütunlarını

istemiş, isteğinin kabul edilmemesi üzerine de şehrin surlarını yıktırarak onları cezalandırmıştı; bu arada kiliseye dokunmamış olması dikkat çekicidir. Mehdî-Billâh'ın ilk yıllarında yeni yapılan bütün kiliseler yıktırıldı. Kilise yıkımlarının bazan Bizanslılar'ın sınır boylarındaki müslüman şehirlerini yağmalamaları üzerine gerçekleştirildiği görülmektedir (Taberî, *Târîh*, VIII, 324; Ebû'l-Ferec, *Târîhu'z-zamân*, s. 13). Ancak Hârûnürreşid ve özellikle Emîn döneminde birçok yeni kilise yapıldı ve eskileri onarıldı. Mu'tasım-Billâh 221'de (836) Sâmer râ'yı satın aldığı bir kilise ve çiftlik arazisi üzerine kurdu. İbn Ebû Usaybia, Sâmer râ'nın güneyinde bulunan Kâdisiye'deki bir kiliseden bahseder ki (*‘Uyûnü'l-enbâ*, s. 236) bunun şehir kurulduktan sonra inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Halife Mu'tasım-Billâh zamanında yeni yapıldıkları ileri sürülerek Kûba'daki Mar Curcis ve Âhûd kiliseleri tahrip edildi. Mutevekkil-Alellah, 238'de (852) patrik seçimleri sırasında Nestûrî kilisesinde çıkan olaylara öfkeleenerek Sâmer râ'daki kiliseleri yıktırdı. 341 (952) yılında Humus isyanına katılan hristiyanlar şehirden sürülerek bazı kiliseler camiye çevrildi ve diğerleri yıktırıldı. Muntasır-Billâh zamanında şartlar tekrar normale döndü ve Enbâr'daki Mâr Karyâkus ve Mâr Yûnan kiliseleri tamir ettirildi (Fiey, s. 145, 163). Halife Mu'temid-Alellah döneminde Bağdat'ta birtakım karışıklıklar çıkınca Câselik (Atîk) Kilisesi yıkıldıysa da olaylar durulduktan sonra onarıldı (Mârî b. Süleyman, s. 83). Bunu takip eden yıllarda çıkan çeşitli karışıklıklar sırasında müslümanlar Remle, Kaysâriye, Askalân ve Dimaşk'taki birçok kiliseyi tahrip ettiler.

X. yüzyıla girildiğinde Abbâsî Devleti, Bizans sınırındaki şehirlerini kaybetmeye ve buraları ele geçiren Bizanslılar yeni kiliseler yapmaya başladılar. İbn Havkal, 368'de (978) Urfa çevresinde 300'den fazla mâbedin olduğundan bahseder; Makdisî de buradaki kubbesi zengin mozaiklerle süslü piskoposluk kilisesini dünyanın dört harika kilisesi arasında sayar. Zaman zaman dış olaylar sebebiyle kiliseler müslüman halkın hücumuna mâruz kalıyordu. Halife Mutî-Billâh döneminde 349 (960) ve 350 (961) yıllarında Bizanslılar Suriye'de bazı akınlar gerçekleştirdiler, buna tepki gösteren Mısır halkı da Melkiler'e ait Mîhâil Kilisesi ile Ya'kûbîler'e ait Ebû Kayr ve Seyyide kiliselerini tahrip ettiler (Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, s. 116-117).

Fâtımîler devrinde orduda bulunan paralı Grek askerleriyle silâhânede çalışan Franklar için Kahire'de iki mahalle kuruldu ve kısa sürede bu mahallelerle Kahire'nin pek çok yerinde kiliseler inşa edildi. Fâtımî halifelerinden Hâkim-Biemrillâh'ın Kudûs'teki Kiyâme (Kumâme) Kilisesi'nin ve Mısır'daki bütün kiliselerin yıkılmasını emrettiği, birkaç yıl sonra da onarımlarına izin verdiği bilinmektedir. Bizanslılar'ın Urfa'yı ele geçirmesinden sonra Fâtımîler'le 1036'da bir antlaşma imzalanmış, ardından Bizanslılar'ın baskısıyla Kiyâme Kilisesi tekrar onarılmış, yıkılan diğer kiliselerin tamir edilmesi, Bizans imparatorunun Kudûs'te Ortodokslar'ın hâmi olması ve kendilerine karışılmaması karara bağlanmıştı. 447'de (1055-56) Mûstansır-Billâh'ın Kiyâme Kilisesi'yle birlikte diğer kiliselere el koymasında ve ardından aldığı bazı kararlarda Bizanslılar'la münasabetlerini etkili olduğu dikkati çeker. İbn Müeyesser, el koyma gerekçesi olarak Fâtımî kadısı Ebû Abdullah el-Kuzâî'nin Bizans imparatoruna mektup gönderdiği bir sırada İstanbul'a gelen Tuğrul Bey'in elçisinin saraydan izin alarak İstanbul camisinde Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh adına hutbe okutmasını zikreder (*Aẖbârû Mışr*, s. 14).

Selçuklular döneminde hristiyanların can ve mal güvenliği yanında din hürriyetleri de koruma altına alınmış, bazı Selçuklu sultanları bizzat hristiyan müelliflerin ifadesine göre hâmi ve kurtarıcı olarak görülmüştür. Bu devirde genellikle kilise ve manastırlara dokunulmamış, hristiyanların ibadetlerine karışılmamıştır. Ancak yeni ele geçirilen bir şehrin en büyük kilisesinin camiye çevrilmesi fethin sembolü olarak algılanmış ve bir gelenek haline getirilmiştir. Nitekim 1064 yılında Ani'yi fetheden Alparslan buradaki katedrali camiye çevirmiş, fakat cami, 1124'te şehri geri alan Gürcüler tarafından tekrar kiliseye dönüştürülmüştür. Bazan da yeni kiliselerin yapımına müsaade edilmiştir. Meselâ Anadolu Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah 1084'te Antakya'yı ele geçirince buradaki büyük kiliseyi camiye çevirmiş, buna karşılık hristiyan halkın müracaatı üzerine iki kilise inşasına izin vermiştir. Öte yandan bir rivayete göre Konya hristiyanları 1247'de valiye başvurarak bir kilise inşası için izin istemişler, ancak vali çeşitli sebeplerle izin vermemiştir (Turan, II, 160). Kiliseler bazan vergiden muaf tutulmuş veya vergilerinde indirim yapılmıştır. Nitekim Sultan Melikşah, Ermeni patriğinin müracaatı üze-

rine 1090 yılında kilise, manastır ve rahiplere ait vergileri bağışlamıştır. II. Kılıcarşan'ın Malatya Süryânî patriği tarihçi Mikhael ile dostluk kurduğu, 1182'de Malatya'da onu huzuruna çağırıp görüştüğü, patriğin oturduğu Barsûmâ Manastırı'nı vergiden muaf tuttuğu ve bunun için hristiyanların kiliselerinde sultana dua ettikleri patriğin bizzat kendisi tarafından kaydedilmiştir (*Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, II, 263-264). II. Keyhüsrev'in eşi Gürcü Hatun'un müslüman oluncaya kadar sarayda bir papazın görev yaptığı bir kilisesi bulunmaktaydı.

Osmanlılar, Selçuklu geleneğini sürdürerek fethettikleri şehirlerin en büyük kilisesini camiye çevirmiş, diğerlerini hristiyan nüfusun ihtiyacını karşılamak üzere serbest bırakmışlardır. Bugüne ulaşan tarihî kiliseler, Osmanlı kroniklerinde kiliselerin yıktırıldığına dair yer alan bilgilerin doğru olmadığını ortaya koymakta, camiye çevrildiği bildirilen kilise sayısının da çok abartılı olduğu görülmektedir. Meselâ Hoca Sâdeddin Efendi, Fâtih Sultan Mehmed zamanında camiye çevrilen kiliselerin sayısını 100 olarak verirken (*Tâcü't-tevârih*, II, 293) Hadîdî 300 demektedir (*Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 230) ve aralarındaki büyük fark bilgilerin ciddi bir esasa dayanmadığını göstermektedir. II. Bayezid devrinden itibaren boş kalan kiliseler camiye çevrilmiştir. İlk dönemlerde yeni kilise yapımına izin verilmemişti. 1516, 1530, 1541 tarihli Bosna sancağı kanunnâmelerinde sonradan ihdas edilen kiliselerin yıktırılması hükmü yer almaktadır (Akgündüz, III, 377-378; IV, 425, 444). Bununla birlikte XVIII. yüzyıldan itibaren yeni kilise yapımına müsaade edilmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya'ya Beyoğlu'nda bir kilise inşa etme izni verilmiştir. 1856 Islahat Fermanı'nda kiliselerin tamarine engel olunmayacağı, ancak yeni kilise yapımı için Bâbü'âlî'den izin istenmesi gerektiği belirtilmiştir. 1885 yılında İstanbul'da 100'ü aşkın kilisenin varlığı bu hususta bir engel çıkarılmadığını ortaya koymaktadır (Eryılmaz, s. 40).

Tanzimat'tan sonra yayımlanan Rum, Ermeni patrikliği ve Protestan cemaati nizamnâmeleriyle kilisenin hukukî statüsü etrafında tesbit edilmiştir. Kiliselerin tezyini ve âyinlerin icrası için gereken eşyaya gümrük muafiyeti tanınmış (*Düstür*, Birinci tertip, II, 610), 1912 tarihli Rumeilinde Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun ile de Osmanlı tarihinde ilk defa devlet kilise yapacak kurumlara

para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir (a.g.e., İkinci tertip, II, 431-433).

BİBLİYOGRAFYA :

Lane, *Lexicon*, VII, 2634; Buhârî, "Meğâzî", 64, "Da'avât", 18; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, Kahire 1382, s. 127, 138, 141, 146, 147, 148, 172; Theophanes, *The Chronicle of the Theophanes* (trc. H. Turtledove), Philadelphia 1982, s. 39, 54, 64, 119; İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı: Kitâb al-Asnâm* (trc. Beyza Düşüngen), Ankara 1969, s. 10-12, 16-17; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 91, 266, 288; Belâzûrî, *Fütûhu'l-buldân* (nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ - Ömer Enis et-Tabbâ), Beyrut 1987, s. 86-87, 88, 154, 155, 158, 159-160, 165, 166, 168, 169-170, 171, 172, 177-179, 181, 188, 200, 202-203, 238-243, 250, 273, 279, 282, 284, 298-314, 402; Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, s. 114, 119, 123; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 417-418, 434-435, 609; IV, 101, 109; VIII, 324, 448-459; IX, 172; a.mlf., *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), X, 174, 175-176, 178; İbnü'l-Bitrîk, *et-Târîhu'l-mecmû'* (nşr. L. Şeyho v.dğr.), Beyrut 1909, s. 17, 55, 58; İstahri, *Mesâlik* (de Goeje), s. 60; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuğât* (Guest), s. 77-78; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 165, 188; Şâbüstî, *ed-Diyârât* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 236; Agabios b. Konstantin el-Menbici, *el-Müntehab min Târîhi'l-Menbicî* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus 1406/1986, s. 50; Yahyâ b. Said el-Antakî, *Târîh* (nşr. L. Şeyho v.dğr.), Louvain 1954, s. 116-117; İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcu'l-mülûk*, İskenderiye 1872, s. 234; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, Kahire 1985, II, 321; a.mlf., *el-Keşşâf*, Beyrut, ts., III, 16; Azimî *Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler: h. 430-538* (trc. ve nşr. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 14, 27; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam* (Atâ), VII, 147; *Süryani Patrik Mihailin Vakainamesi* (trc. H. D. Andreasian), Ankara 1944, II, 263-264; Yâkût, *Mu'cemû'l-buldân*, Beyrut 1979, II, 103, 285, 439, 465, 495-543; IV, 17, 154, 386, 394-395; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VII, 71, 76; İbnü'l-Kiftî, *İhbârü'l-ulemâ*, s. 142; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, s. 236; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır* (nşr. Eymen Feudâ Seyyid), Kahire 1981, s. 14; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 80; V, 293-294; Ebû'l-Ferec, *Târîh*, I, 178, 179, 214, 216, 231, 241, 261, 266; a.mlf., *Târîhu'z-zamân* (trc. İshak Ermele), Beyrut 1986, s. 11, 13, 29; İbn Manzûr, *Muhtaşaru Târîhi Dumaşk*, I, 176, 187, 240; VIII, 342; IX, 97; Makrizî, *el-Hıta*, I, 33, 124, 363, 444; II, 114, 165, 492, 493, 494, 501, 510; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü ehli'z-zimme* (nşr. Subhî es-Sâlih), Beyrut 1983, I, 213-214; II, 668-669, 683-685, 690-691; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, I, 36, 68, 213, 265; IV, 34, 177-179, 183, 218; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osmân* (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 1991, s. 78-79, 230; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1279, II, 293; *Düstür*, Birinci tertip, İstanbul 1289, II, 610; a.e., İkinci tertip, İstanbul 1330, II, 431-433; Mârî b. Süleyman, *Ahbârü Feţâri-kefi kürsiyi'l-Mesrik* (nşr. H. Gismondî), Roma 1899, s. 2, 66, 76-77, 79, 83, 89, 102; A. Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958, s. 188; A. S. Tritton, *Ehli'z-zimme fi'l-İslâm* (trc. Hasan Habesî), Kahire 1967, s. 40; W. H. C. Frend, "Christianity in the Middle East: Survey down to A.D. 1800", *Religion in the Middle East* (ed. A. J. Arberry), Cambridge 1969, I, 244-246, 249-250; Osman

Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, II, 138, 140, 146, 147, 149, 150, 151, 157, 160, 161; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal*, VI, 650-651; Mustafa Fayda, *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul 1989, s. 129-131, 136-139, 145, 150, 164, 170, 173; Muhammed Hamîdullah, *el-Vesâ'iku's-siyâsiyye*, Beyrut 1405/1985, s. 179, 195-197, 452, 458, 467-468, 487-488, 502; L. Şeyho, *en-Naşrâniyye ve adâbühâ beyne 'Arabi'l-Câhiliyye*, Beyrut 1989, s. 201; J. M. Fiey, *Ahvâlü'n-Naşârâ fi hîlâfeti Beni'l-'Abbâs* (trc. Hüsnî Zeyne), Beyrut 1990, s. 145, 163; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990-92, III, 377-378; IV, 425, 444; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebânın Yönetimi*, İstanbul 1996, s. 40; Levent Öztürk, *Asr-ı Saadetden Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 102-146; M. Belin, "Fetoua Relatif a la Condition des Zimmis", *JA*, XVIII (1851), s. 417-516; XIX (1852), s. 97-140; George H. Forst, "The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai: The Church and Fortress of Justinian", *Dumbarton Oaks Papers*, sy. 22, Washington 1968, s. 1-19; Saleh Lam', "Restoration of the Fatimid Mosque in the Monastery of St. Catherine in Sinai", *Arts and the Islamic World*, IV/3, London 1987, s. 31-34; Mehmet Özdemir, "Gayr-ı Müslimlerin Dini Hayatı Açısından Müslüman Fatihlerin Endülüs'teki Uygulamaları", *AÜİFD*, XXXIII (1992), s. 203-238; C. van Arendonk, "Kenise", *İA*, VI, 575-576; G. Troupeau, "Kanisa", *EI*² (İng.), IV, 545-546.

LEVENT ÖZTÜRK

□ FIKİH. İslâmiyet, inanç konusunda insanlara baskı yapılmasını kesin biçimde yasaklayarak din özgürlüğünü güvence altına almış (el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; el-Kehf 18/29) ve, "Allah insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı içinde Allah'ın adı çokça zikredilen manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılıp giderdi" (el-Hac 22/40) meâlindeki âyetle de mâbedlerin korunması gerektiğini müslümanlara telkin etmiştir. Hicretten sonra Medine'de siyasî birliği sağlamaya yönelik olarak düzenlenen belgede yahudilere kendi dinlerini serbestçe yaşama hakkı tanınmış (md. 25), Hz. Peygamber'in Necran hristiyanlarıyla yaptığı zimmet anlaşmasında onların mâbedlerinin Allah'ın ve Resulü'nün koruması altında olduğu açıkça belirtilmiştir (Muhammed Hamîdullah, s. 176). Bu genel ilkeyi ve Hulefâ-yi Râşidîn'in uygulamaları ile kendi dönemlerindeki şartları ve milletlerarası ilişkileri göz önünde bulundurarak İslâm hukukçuları, kiliselerin hukukî statüsünden kilise kılınan namazın dinen geçerliliğine kadar ameli hayatın bu alandaki çeşitli meselelerini ele alarak bunların fikhî hükmünü belirlemeye çalışmışlardır. Ancak fakihlerin bu konudaki farklı görüş ve ta-